

Jarosław Gajda

Biblioteka Politechniki Lubelskiej

W cieniu „Wielkiej Digitalizacji” — najnowsze książki naukowe i podręczniki w politechnicznych bibliotekach cyfrowych

Streszczenie: Rozpoczęty w 2002 roku projekt Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa rozpoczął okres rozwoju bibliotek skupionych w Federacji Bibliotek Cyfrowych. O wielkości przedsięwzięcia świadczą imponujące zbiory zdigitalizowanego dziedzictwa narodowego, liczba bibliotek cyfrowych, wspólne narzędzie wyszukiwawcze oraz agregacja metadanych do obiegu światowego. Wiodącą rolę w procesie digitalizacji pełnią biblioteki naukowe polskich szkół wyższych. Od początku digitalizacji problemem dla bibliotek cyfrowych i repozytoriów były najnowsze publikacje naukowe i podręcznikowe. W artykule dokonano przeglądu zasobów najnowszych publikacji naukowych i dydaktycznych w zbiorach cyfrowych politechnicznych szkół wyższych, dostępnych w nieograniczonym dostępie Open Access. Wskazano, że pełna integracja działalności wydawniczej z biblioteką cyfrową, która realizowana jest w Politechnice Lubelskiej, to najbardziej skuteczne rozwiązanie w celu budowania kompletnych i w pełni dostępnych zasobów naukowych oraz dydaktycznych szkół wyższych. **Słowa kluczowe:** biblioteki cyfrowe, otwarty dostęp do zbiorów, wydawnictwa akademickie, książki naukowe, podręczniki akademickie, publikacje cyfrowe.

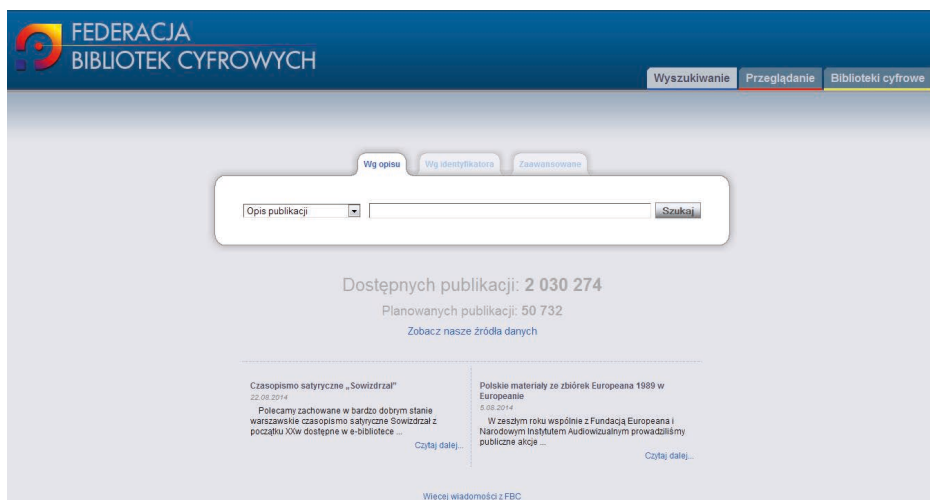
Wstęp

Realizowany przez Poznańską Fundację Bibliotek Naukowych i Poznańskie Centrum Superkomputerowo-Sieciowe projekt Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa rozpoczął w 2002 roku dynamiczny rozwój polskich bibliotek cyfrowych. Bardzo ważną i wiodącą rolę w tym procesie odgrywają biblioteki akademickie.

Okres 12 lat zaowocował powstaniem 114 bibliotek cyfrowych funkcjonujących w ramach Federacji Bibliotek Cyfrowych. Zbiory wszystkich bibliotek przekroczyły 2 miliony publikacji¹. Platforma Federacji Bibliotek Cyfrowych pozwala na przeszukiwanie wszystkich zbiorów jednym narzędziem wyszukiwawczym (rys. 1) oraz agregację metadanych do projektów międzynarodowych².

¹ Stan na dzień 11.11.2014: 2 030 274 publikacje oraz 50 732 publikacje planowane.

² Federacja Bibliotek Cyfrowych agreguje metadane do Europeany. Zob. *Europeana* [online], 2014 [dostęp: 201411-19]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.europeana.eu>.

Rys. 1. Interfejs wyszukiwawczy Federacji Bibliotek Cyfrowych.
Źródło: Federacja Bibliotek Cyfrowych [online], 2014 [dostęp: 2014-11-25]. Dostępny w World Wide Web: <http://fbc.pionier.net.pl/owoc>.

W zasobach cyfrowych dominują dzieła dziedzictwa narodowego z domeny publicznej, które:

- nigdy nie były objęte ochroną prawno-autorską (dzieła dawnych mistrzów),
- nie są chronione na mocy wyraźnych zapisów ustawowych (materiały i dokumenty rządowe),
- ich okres ochrony prawno-autorskiej dobiegł końca (w Polsce 70 lat od śmierci autora).

W tej dziedzinie digitalizacji i udostępniania tego typu dokumentów biblioteki radzą sobie znakomicie, chroniąc stare książki i ratując przed zagładą treści czasopism wydanych na kwaśnym papierze. Imponująca wielkość zbiorów, coraz lepsze rozwiązania techniczne i jakość łącz internetowych pozwalają na nieograniczony dostęp do zbiorów.

Druga grupa publikacji to dokumenty współczesne objęte ochroną prawno-autorską. Mogą one znaleźć się w bibliotekach cyfrowych w wyniku stosownej zgody twórców dzieła. Od początku istnienia bibliotek cyfrowych występował jednak problem dostępu do publikacji współczesnych, szczególnie dotyczący

akademickich publikacji naukowych i podręczników akademickich. Uwagę na to zwrócili Henryk Hollender³ oraz Lidia Derfert-Wolf⁴.

Według danych Biblioteki Narodowej w roku 2012 wydano w Polsce 15 099 tytułów książek naukowych (wraz z podręcznikami akademickimi)⁵. Ponad 12 300 pozycji to publikacje, które ukazały się w nakładzie od 100 do 700 egzemplarzy⁶. Niskie nakłady, problemy z dystrybucją książek niskonakładowych powodują, że nie zawsze trafiają one do bibliotek i są dostępne dla zainteresowanych czytelników.

Szczególnie doskwiera to studentom uczelni technicznych, w których proces kształcenia oparty jest głównie na podręcznikach laboratoryjnych, zbiorach zadań oraz podręcznikach akademickich. Prace projektowe i dyplomowe wymagają ponadto dostępu do najnowszej literatury technicznej. Pisanie tekstów naukowych w dziedzinie nauk technicznych oparte jest w tej chwili głównie na najnowszych numerach czasopism online. Książki najbardziej potrzebne naukowcom w pracy rzadko są dostępne w wersji elektronicznej. Od początku istnienia bibliotek cyfrowych wiadomo było, że biblioteki te są doskonałym narzędziem komunikacji naukowej oraz edukacji. Jednoczesne wydawanie książek i umieszczanie w nieograniczonym dostępie ich wersji elektronicznych w sieci wskazywane było jako optymalne rozwiązanie dla niskonakładowych publikacji akademickich⁷.

Podstawowymi dokumentami poświęconymi zagadnieniom otwartego dostępu do treści naukowych, otwartej edukacji i otwartych materiałów edukacyjnych są dwie deklaracje:

- Deklaracja Budapesztańska — rekomenduje wszystkim instytucjom szkolnictwa wyższego umieszczanie publikacji naukowych w otwartych repozytoriach instytucjonalnych⁸,
- Deklaracja Kapsztadzka wzywa do budowania otwartych zasobów edukacyjnych oraz apeluje do organów władzy, dyrekcji szkół i uniwersytetów, aby nadały otwartej edukacji najwyższy priorytet⁹.

³ Hollender H., *Strategia rozwoju bibliotek cyfrowych z uwzględnieniem zasad współpracy przy ich tworzeniu*. In *Praktyczne doświadczenia w zarządzaniu dostępem do bibliotek cyfrowych : XII edycja konferencji z cyklu Digitalizacja Zasobów Informacyjnych : 17 stycznia 2008 r.*, Warszawa, Warszawa, 2008, s. 156.

⁴ Derfert-Wolff L., *Jak posługiwać się biblioteką cyfrową?*. In Hollender H. (red.), *Cyfrowy świat dokumentu : wydawnictwa, biblioteki, muzea, archiwa*, Warszawa, 2011, s. 192.

⁵ *Ruch Wydawniczy w Liczbach* [online], 2012, R. 58, s. 45 [dostęp: 2014-11-19]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.bn.org.pl/download/document/1377611929.pdf>.

⁶ Tamże.

⁷ Gajda J., *Publikacja lokalna czy globalna? - wokół jednego przypadku*. In Konieczna J., Kurek-Kokocińska S., Tadeusiewicz H. (red.), *Przestrzeń informacyjna książki*, Łódź, 2009, s. 123.

⁸ *Budapest Open Access Initiative* [online], 2002 [dostęp: 2014-11-19]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.budapestopenaccessinitiative.org/>.

⁹ *Kapsztadzka Deklaracja Otwartej Edukacji* [online], 2007 [dostęp: 2014-11-19]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.capetowndeclaration.org/translations/polish-translation>.

Obydwie deklaracje w swojej treści wskazują kierunek rozwoju nowoczesnej nauki i edukacji opartej na w pełni dostępnych (Open Access) publikacjach. Jednak rzeczywisty stan najnowszych zasobów nie zawsze jest zgodny z deklaracjami i oczekiwaniami. Jako główne przyczyny takiego stanu rzeczy powszechnie podawane są:

- restrykcyjne prawo autorskie;
- opór wydawców;
- obawy i odmowa autorów.

Potwierdza to przeprowadzony przegląd najnowszych publikacji naukowych (monografii) i podręczników w politechnicznych bibliotekach cyfrowych i repozytoriach.

Najnowsze publikacje w bibliotekach cyfrowych technicznych szkół wyższych

Przegląd zasobów został przeprowadzony w dniach 28.09. — 05.10.2014 i dotyczył najnowszych zbiorów cyfrowych w 18 państwowych uczelniach technicznych sklasyfikowanych jako Politechniki według „Wykazu uczelni publicznych nadzorowanych przez Ministra właściwego ds. szkolnictwa wyższego — publiczne uczelnie akademickie”¹⁰. Dotyczył bibliotek cyfrowych uczelni oraz posiadanych repozytoriów¹¹.

Głównym celem badania było porównanie obecności najnowszych publikacji naukowych w zasobach cyfrowych uczelni technicznych i na tym tle dokonanie oceny skuteczności funkcjonowania modelu wydawniczego przyjętego w Politechnice Lubelskiej, a więc pełnej integracji tradycyjnej działalności wydawniczej i budowy biblioteki cyfrowej.

Do badań zakwalifikowano publikacje znajdujące się w zasobach cyfrowych i spełniające następujące kryteria:

- forma wydawnicza: wydawnictwo zwarte (monografia, wydawnictwo zbiorowe, podręcznik (skrypt) akademicki),
- data wydania: 2011-2014,
- tryb dostępu: nieograniczony dostęp online (Open Access).

W poniższej tabeli zestawiono uczelnie, w zasobach których zidentyfikowano powyżej 20 pozycji spełniających zdefiniowane kryteria.

¹⁰ Wykaz uczelni publicznych nadzorowanych przez Ministra właściwego ds. szkolnictwa wyższego - publiczne uczelnie akademickie [online], 2014 [dostęp: 2014-11-19]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.nauka.gov.pl/uczelnie-publiczne/wykaz-uczelni-publicznych-nadzorowanych-przez-ministra-wlasciwego-ds-szkolnictwa-wyzszego-publiczne-uczelnie-akademickie.html>.

¹¹ Leśniak A. [et al.], *Otwarta nauka w Polsce 2014 : diagnoza* [online], 2014 [dostęp: 2014-11-19]. Dostępny w World Wide Web: <http://pon.edu.pl/index.php/nasze-publikacje?pubid=13>.

Lp	Uczelnia/Zbiór cyfrowy	Ilość
1	Politechnika Lubelska Biblioteka Cyfrowa Politechniki Lubelskiej	189
2	Politechnika Wrocławska Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa	175
3	Politechnika Łódzka Łódzka Regionalna Biblioteka Cyfrowa	96
4	Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie Zachodniopomorska Biblioteka Cyfrowa „Pomerania”	45
5	Politechnika Białostocka Podlaska Biblioteka Cyfrowa	22

Źródło: opracowanie własne

Integracja działalności wydawniczej z biblioteką cyfrową

Rozpoczynając w roku 2007 prace nad projektem Biblioteka Cyfrowa Politechniki Lubelskiej założono, że będzie ona nastawiona na najnowsze publikacje naukowe i dydaktyczne adresowane do studentów i pracowników naukowych uczelni. Podstawowa metodologia działania oparta była na bezpośrednich kontaktach z pracownikami akademickimi. Do współpracy i publikowania w bibliotece cyfrowej udało się zaprosić najbardziej znanych profesorów, w tym rektorów uczelni. Skutkowało to rosnącym zbiorem najnowszych publikacji naukowych i akademickich.

Jedyny problem, jaki się pojawiał, to niezbyt harmonijna współpraca z wydawnictwem uczelnianym, które nie do końca rozumiało sens publikowania w sieci. Partykularny interes wydawnictwa (sprzedaż książek) uważany był za sprzeczny z wolnym dostępem.

W roku 2010 władze Politechniki Lubelskiej podjęły decyzję o rozwiązaniu wydawnictwa uczelnianego i przekazały całość działalności wydawniczej związanej z publikowaniem książek naukowych i podręczników do Biblioteki Politechniki Lubelskiej¹². Jednym z kluczowych punktów tej decyzji było pozostawienie pełnej swobody przy opracowaniu zasad prowadzenia działalności wydawniczej.

Według art. 14 Ustawy o prawie autorskim z 4 lutego 1994 r. instytucja naukowa, która jest pracodawcą twórcy, ma pierwszeństwo opublikowania utworu naukowego pracownika. Dotyczy to dzieła stanowiącego rezultat naukowego procesu poznawczego, będącego utworem, który pracownik stworzył w wyniku wyko-

¹² Zarządzenie Nr R-34/2010 Rektora Politechniki Lubelskiej z dnia 1 lipca 2010 r. w sprawie zmian organizacyjnych w Politechnice Lubelskiej [online], 2010 [dostęp: 2014-11-19]. Dostępny w World Wide Web: http://www.pollub.pl/files/4/news/files/746_Zarzadzenie,Nr,R-34-2010.pdf.

nywania obowiązków ze stosunku pracy. Pracodawca ma prawo opublikowania utworu [zwielokrotnienia utworu i udostępnienia egzemplarza utworu publicznie (art. 6 pkt 1 ust. o pr. aut.)] także w bibliotece cyfrowej uczelni. Biblioteka cyfrowa to w rozumieniu obecnie obowiązujących przepisów „biblioteka”, ale o szczególnym charakterze. Przepisy tego aktu normatywnego nie wyróżniają jej z grona instytucji, o których stanowi ustawa o bibliotekach. Nie ma także odmiennych przepisów w tej sprawie w ustawie o prawie autorskim (m.in. w art. 28 ust. o pr. aut.)¹³. Istniejące przepisy pozwalają więc na to, aby przy dobrej woli władz uczelni oraz harmonijnej współpracy twórców, wydawnictw uczelnianych i bibliotek, publikować w bibliotekach cyfrowych współczesne monografie, podręczniki i materiały dydaktyczne i konferencyjne¹⁴.

Przygotowany przez bibliotekarzy nowy model wydawniczy opierał się na fundamentalnej zasadzie jednoczesnego publikowania książki oraz jej wersji elektronicznej w bibliotece cyfrowej na zasadach pełnego, nieograniczonego dostępu Open Access. Głównym celem tego rozwiązania była racjonalizacja wielkości nakładów i kosztów przy jednoczesnym maksymalnym sieciowym rozpowszechnianiu treści. Działania doprowadziły do powstania Ośrodka do spraw Wydawnictw i Biblioteki Cyfrowej, który funkcjonuje w strukturze Biblioteki Politechniki Lubelskiej na zasadach oddziału¹⁵. Jest to pierwsza zrealizowana w realiach polskich uniwersytetów i politechnik pełna integracja działalności wydawniczej uczelni z jej biblioteką cyfrową.

Zasady publikowania w Politechnice Lubelskiej dotyczące druku monografii, podręczników i materiałów konferencyjnych zgłoszonych do planu wydawniczego, określają źródła finansowania oraz obowiązki twórców i jednoznacznie wskazują na umieszczanie wersji elektronicznej w bibliotece cyfrowej oraz ustalają zasady dystrybucji wersji papierowej.

Według nowych umów wydawniczych, twórcy przekazują wydawcy (Politechnice Lubelskiej) stosowne prawa do zwielokrotnienia utworu i udostępnienia go publicznie we wszystkich istniejących polach eksploatacji (także w bibliotece cyfrowej).

Rekomendacja wydawnicza dla jednoczesnej publikacji papierowej i elektronicznej ustalona dla podstawowych nakładów książek wynosi:

- monografie — maksymalny nakład do 100 egz.
- podręczniki — pierwszy nakład (sygnalny) 100 egz.
i dodruki zależne od popytu.

¹³ Howorka B., *Prawa autorskie pracownika szkoły wyższej*, „Forum Akademickie”, 2009, nr 3, s. 12.

¹⁴ Gajda J., *Działalność wydawnicza Politechniki Lubelskiej: trzy lata istnienia Ośrodka do spraw Wydawnictw i Biblioteki*. In Dudziak D., Ziółek M. (red.), *IV Wrocławskie Spotkania Bibliotekarzy*, Wrocław, 2014, s. 107-115.

¹⁵ Zarządzenie Nr R-45/2010 Rektora Politechniki Lubelskiej z dnia 1 października 2010 r. w sprawie wprowadzenia Regulaminu organizacyjnego Biblioteki Politechniki Lubelskiej [online], 2010 [dostęp: 2014-11-19]. Dostępny w World Wide Web: http://www.pollub.pl/files/4/news/files/734_Zarzadzenie,Nr,R-45-2010.pdf.

Zasadą pracy przyjętą w Ośrodku do spraw Wydawnictw i Biblioteki Cyfrowej jest to, że w momencie wysyłania publikacji do drukarni jej wersja elektroniczna trafia do biblioteki cyfrowej.

Zakończenie

Liczba najnowszych publikacji naukowych i podręczników w zbiorach cyfrowych politechnik wskazuje, że do sieciowego rozpowszechniania na zasadach Open Access trafia niewielka ilość najnowszych książek naukowych i podręczników akademickich.

Pełna integracja działalności wydawniczej szkoły wyższej z jej biblioteką cyfrową powoduje, że praktycznie cała produkcja wydawnicza uczelni trafia do rozpowszechniania sieciowego na zasadach Open Access. Trzeba zaznaczyć, że integracja nie musi mieć charakteru zmian strukturalnych. Do umieszczania w sieci dorobku naukowego i dydaktycznego wystarczy wola oraz dobry przykład władz uczelni oraz harmonijna współpraca wydawnictwa i biblioteki.

Rozwiązanie zastosowane na Politechnice Lubelskiej podważa opinię, że to restrykcyjne prawo autorskie jest przyczyną małej ilości nowych publikacji w bibliotekach cyfrowych.

Dodatkowym uzupełnieniem tych rozwiązań jest przyznawana co roku specjalna dotacja na przygotowanie nowych podręczników. Opłacane z niej są koszty przygotowania, honoraria za recenzje, honoraria autorskie i druk książek.

Działania Politechniki Lubelskiej w dziedzinie otwartego publikowania w sieci dorobku naukowego oraz podręczników wskazują kierunek działania, który powinien być realizowany w przyszłości we wszystkich uczelniach technicznych.

Informacja o autorze:

mgr Jarosław Gajda — kustosz dyplomowany w Bibliotece Politechniki Lubelskiej. Absolwent Wydziału Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku oraz studiów podyplomowych na kierunku Informacja Naukowa i Bibliotekoznawstwo w Uniwersytecie Marii-Curie Skłodowskiej w Lublinie. Kierował Oddziałem Gromadzenia i Opracowania Zbiorów Zwartych oraz projektem Biblioteka Cyfrowa Politechniki Lubelskiej. Brał udział w pracach Zespołu Konsultacyjnego Języka Haseł Przedmiotowych KABA działającego przy katalogu centralnym NUKAT. Od października 2010 roku kieruje Ośrodkiem ds. Wydawnictw i Biblioteki Cyfrowej Politechniki Lubelskiej. Główne zainteresowania to: przestrzeń informacyjna niskonakładowej książki akademickiej oraz Open Access, realizowany dla publikacji naukowych i dydaktycznych Politechniki Lubelskiej. E-mail: j.gajda@pollub.pl, tel. 81 538 4659.

